

Daniel PASSENT:

Egy lépés hátra, egy lépés előre

„Apám te okos ember vagy. Hogyan lehettél ennyire hülye?” – kérdezte meg a kiváló magyar közgazdásztól fia, mikor az ötvenes évekről beszélgettek

Kornai Jánosnak a *Scholar* tudományos kiadó gondozásában nemrégiben lengyelül megjelent önéletrajzában kivételes, mélyreható elemzést olvashatunk arról, hogyan került valaki a marxizmus-leninizmus hatása alá s tudott alóla fokozatosan kiszabadulni, illetve milyen játszmákat kellett eközben a rendszerrel végigjátszania (*A gondolat [eszme] ereje*, Scholar tudományos kiadó).

Kornai visszaemlékezéseiből egy olyan nemzedék számottevő részének életrajza tárul fel, amely sok hozzátartozóját vesztette el fasizmus idején, és amely egy szép, új világ megteremtésében bízva ezért is üdvözölte örömmel a Keletről érkező felszabadítókat. A nyolcvanéves Kornai a közép-kelet-európai közgazdászok nesztora, a szocializmus és az átmenet gazdaságának világszerte ismert elemzője. Ma már klasszikus munkának számítanak *A hiány*, valamint az *Út a szabad gazdasághoz* című könyvei. Szinte nincs olyan ismert egyetem a világon, amely ne ajánlott volna neki katedrát vagy állást — Cambridge (1971-ben utasította vissza), Princeton (1972-ben utasította vissza), a London School of Economics és Stanford ajánlata után végül is a Harvard egyetemét fogadta el, melynek 1985-től tanára, majd hét év múlva visszatér Magyarországra.

Mikor 1944-ben a németek megszállták Magyarországot, Kornai édesapját Auschwitzba hurcolták, bátyjait munkatáborba vitték, édesanyja és nővére Budapesten bujkáltak, János volt a legfiatalabb, ő önként jelentkezett téglagyári munkára, amiben a túlélés reményét látta. Sárga csillagot viselt, éjszaka a gyári fészerek alatt húzta meg magát. „Ez a szokatlan életforma nem hagyott bennem rossz emléket” — jegyzi meg a rá jellemző őszinteséggel. Sikerült otthagynia a téglagyárat és megmenekült. Mikor a bujkálás véget ért és hazaindult, útközben azt látta, hogy „emeletnyi magasságú halmot alkottak a halott zsidók.” Édesanyját és nővérét otthon találta.

A pártban lenni jó

Mire a szovjet hadsereg bevonul Magyarországra, a tizenhét éves Kornai túl van a Német Birodalmi Iskolában és egy magyar gimnáziumban folytatott középiskolai tanulmányain, a német megszállás és a nyilas uralom szörnyű tapasztalatán. Fogékony, új eszmékre áhító könyvmoly, és akkoriban a kommunizmus kínálkozik új eszmeként. Harminc évvel később, mikor Svédországban amerikai vízumért folyamodott, felelnie kellett arra a kérdésre, hogy bármikor is tagja volt-e életében a kommunista pártnak. A követségi tisztségviselő Kornai igenlő válaszát hallva a következőket mondta: «Bizonyára kényszerítették, hogy belépjen». – «Szó sincs róla – hangzott a válasz – önként léptem be. Beléptem, mert akkor az volt a meggyőződésem.»

Kornai a kommunista párttal való azonosulás öt fokozatát különbözteti meg:

- szimpatizáns

- útitárs
- párttag
- aktív, meggyőződéses párttag
- igazi kommunista, pártkatoná, hivatásos pártmunkás.

Kornai elmondja, hogyan járta végig ezt az utat. A kommunista ifjúsági szervezet, a MADISZ, majd a kommunista párt tagja volt, és a MADISZ országos központjában dolgozott. Felsorolja azon tényezőket együttesét, amelyek a kommunizmushoz vezették: a zsidóüldözést, a szovjet felszabadítást, az eszme egyszerűségét és nemességét, a karizmatikus kommunista vezetőket, a közösséghez tartozás élményét, és saját naivitását. "Mindig felháborodom azon, hogy emberek képesek cinikusan kijelenteni: csak azért léptek be annak idején a kommunista pártba, mert karriert akartak befutni." – írja.

"Már az is elegendő oknak tűnt a kommunista párt támogatására, hogy annak politikai jelenléte, kormányzati szerepe, hatalma jelenti a legbiztosabb garanciát a fasizmus újjáéledése ellen.(...) Életem megmentőit láttam a szovjet katonákban, hálát éreztem azért a rettenetes véráldozatért, amit ennek érdekében hoztak. A hála érzése elnyomta bennem azt a felismerést, hogy a Vörös Hadsereg sok katonája garázda tetteket hajt végre..." A Szovjetunió iránti bizalma "a végén fenntartás nélküli vakhitbe csapott át". Kornai zsidó identitása feloldódott kommunista identitásában. Elhatározta, hogy megváltoztatja nevét (édesapját Kornhauser Pálnak hívták).

A magyar Komszomol tizennyolc éves aktivistájaként írta meg első esszéjét, amely Oswald Spenglernek a "kultúrkörökkel" kapcsolatos elméletének hatását tükrözte Ennek értelmében a Nyugat elérkezett a hanyatlás fázisába. Kornai megmutatta írását munkahelyén, a MADISZ-központban. Munkatársaira komoly benyomást tett az esszé, de azt tanácsolták, hogy mélyedjen el a marxizmus-leninizmus klasszikaiban. Sztálinnak *A dialektikus és a történelmi materializmusról* címen közzétett fejtegetése magával ragadta. "Önmagában az is bámulatot keltett bennem, hogy Sztálin egy nagy ország legfelsőbb vezetője, a világháború győztes hadvezére és filozófus!" Következő olvasmánya, a *Tőke* felkavarta és lenyűgözte. "Az a fiatalember, aki 14-16 évesen lázasan kereste százféle olvasmányban a világosságot, most hirtelen a napfény erejével kapta meg ezt ebben az ezeroldalas műben." Nem láthatta előre, hogy egyszer majd a marxizmus egyik legbefolyásosabb kritikusává válik. Egyelőre lelkesen hitte, hogy megtalálta a kulcsot a világ értelmezéséhez.

A fiatal, meggyőződéses kommunistát a párt lapjához, a Szabad Néphez delegálják, a gazdasági rovatnál kötött ki, és karrierje gyorsan ível felfelé. Riportokat kellett írnia "peng a kassa" szellemben, közben pedig napi kapcsolatban volt a KB Államgazdasági Bizottságával. Nem volt ugyan közigazdasági végzettsége, és soha nem is szerzett ilyen képesítést, de tudását a pártfőiskola továbbképzésein gyarapította. A hite vezérelte, nem a félelem. Meg sem fordult a fejében, hogy Sztálin és Rákosi csodálatát személyi kultusznak lehet minősíteni. Rajk László és más államellenes tevékenységért perbefogottak ügye nem gyakorolt rá mélyebb hatást. "Alvajáró voltam, aki magabiztosan lépeget sokemeletnyi magasságban az erkély párkányán, s nem fél, hogy lezuhan"– ismeri be. Nem a hatalomvágy motiválta, bár ma megvallja, hogy mint a párt vezető lapjának munkatársa élvezett bizonyos privilégiumokat (üzemi étkezde, nagyobb lakás, külföldi kiküldetések), és ezekre jogosultnak is érezte magát.

Mikor évek távlatából újraolvassa cikkeit, megállapítja, hogy tudatlan volt, látta ugyan a hibákat, de nem értette a gazdaságot és nem látta az összefüggést az ösztönzés és a teljesítmény között, szabotázst szimatolt, hibáztatta a vezetőket, lelkiismeretes viselkedésre

szólt fel. Nem vett tudomást a valós helyzetről. Olyan axiómáknak rendelte alá magát, amelyeket nem intellektuális erőfeszítés hozott létre, hanem különböző metaracionális tényezők, mint a hit, az előítéletek és a vágyak. Minden olyan tapasztalattól és eszmétől elzárt, amely megingathatta volna hitét.

Ideológiai válság

Huszonöt éves volt, amikor Sztálin meghalt. Nagy veszteségnek érezte, és nem sejtette, hogy hamarosan politikai fordulat következik majd be. Egy évre rá börtönből szabadult politikai foglyokkal ismerkedett meg, köztük régi kommunistákkal is. Egyikükről, egykori MADISZ-os társáról, aki jó és nemes lelkű emberként maradt meg emlékezetében, kiderült, hogy verte és kínoztta egy másik társukat (sic! a ford.). Kornai megtudta, hogy Sztálin halála idején Magyarországon negyvenháromezer politikai fogoly volt, és az amnesztia hétszázötvenezer embert érintett, vagyis a lakosság majdnem tíz százalékát. "A párt hazudott, és én elhittem a hazugságot". Egy világ omlott össze benne. Attól kezdve, a helyeslő felkiáltójelek helyére, egyre több kérdőjel kerül. Továbbra is kommunistának vallotta magát, de olyan "helytelen" műveket kezdett tanulmányozni, mint Izaak Deutscher Sztálinról, vagy Edvard Kardelj Jugoszláviáról írott könyve.

1953–1954 telén tagadta meg első ízben egy pártutasítás teljesítését. Gerő Ernő, Rákosi egyik legközelebbi, a gazdaságért felelős munkatársa azt kívánta tőle, hogy az áramellátási zavarok okaként a rossz tervezést jelöljék meg, miközben Kornai véleménye szerint az okok rendszerspecifikusak voltak. Nem volt hajlandó megírni a cikket. A *Szabad Népb*ben a Nagy Imre reformtörekvéseit támogató táborba tartozott. Nagy olyan kommunista politikus volt, aki a szocializmus működését racionálisabbá és humánusabbá akarta tenni. A reformerek a rendszer megjavítására, nem pedig megdöntésére törekedtek. Rosszul végezték: egyikük mártírhalált halt, ketten éveket ültek Kádár börtöneiben, két másik pedig emigrált.

Kornait kevésbé felelős beosztásba helyezték és hazugságra kényszerítették. "Áldozat is voltam de erkölcsi vereséget is szenvedtem." – írja. Ekkor kezd formálódni Kornainak a hatalommal szemben alkalmazott taktikája. Engedményeket tett, kerülte a konfliktusokat, nem hívta föl magára a figyelmet fölöslegesen, csak hogy közgazdász lehessen, és bekapcsolódhassék a nemzetközi tudományosságba. 1955-ben távozik a Szabad Néptől és a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében kezd el dolgozni. Nem volt ugyan közgazdasági végzettsége, de akkoriban a doktori értekezés megírását a hatalomnak kellett engedélyeznie, és Kornai megkapta a támogatást.

Megkezdődött a politikai olvadás, a marxizmus defenzívába szorul, felütötte fejét a revizionizmus. Zajlottak a viták (Lengyelországban is) az értékelméletről és a piac szerepéről a szocialista gazdaságban: "Münchhausen báróként saját hajunknál fogva húztuk ki magunkat a marxizmus gondolkodási mocsarából." De előtte *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címmel jelentet megjelent kandidátusi értekezése (1956). Újságírói tapasztalatát, (elsősorban a könnyűiparra vonatkozó) gyakorlati ismereteit elméleti megközelítéssel és elemzéssel kapcsolat össze. A következő megállapításra jutott: a tervutasításos rendszer a gyakorlatban nem válik be – a mennyiségi mutatókat a minőség rovására részesíti előnyben, hamisan rangsorolja a feladatokat, spekulációra készlet, nem racionális. Változatlanul hitt a szocialista gazdaság megreformálhatóságában, írja szerényen. Soha nem állít olyat, hogy mindig mindent tudott volna, mindenre kész receptje lett volna, és csak a félelem tartotta vissza attól, hogy

előálljon vele. Ellenkezőleg, az önéletrajzban rekonstruálni igyekeznek, miként fejlődött, milyen megfontolások vezették, miért cselekedett így és nem másképp.

Disszertációja ismertté tette magyar és külföldi tudományos körökben. Az 1956-os forradalom idején Nagy Imrét támogatta, téziseket írt gazdasági programjához (ezeket nővére az 1956. november 4-i szovjet invázió idején elégette). Kornait más revizionistákkal együtt eltávolították az intézetből. Nehezen talált munkát.

Vadászat revizionistákra

A Könnyűipari Tervezőirodában helyezkedett el, majd onnan a Textilipari Kutatóintézetbe került. Míg az Oxford University Pressnél megjelent (1959) disszertációját a világ neves közgazdászai elismeréssel fogadták, a szerzőt hazájában újabb megaláztatások érték. Vadásztak a revizionistákra. Az Intézet beáldozta Kornait. Ő híven taktikájához, ekkor is került a konfrontáció. "Felszólalásomban általánosságban szoltam néhány mondatot a központi tervezés és a gazdaságirányítás jelentőségéről, és arról, hogy a munkáimban ezt nem hangsúlyoztam eléggé, — ám a politikai önkritika, az októberi forradalom és Nagy Imréék elítélése, a politikai és ideológiai hűségnyilatkozat elmaradt."

De így is eltávolították az Intézetből. Ekkor tudatosította magában először, hogy a börtön árnyékában él. Félt a kínvallatástól. Félt, hogy elárulja saját magát és társait. Meghatározza saját cselekvési tervét, miszerint kerülni fogja az illegális akciókat. Többszöri kihallgatásai során erkölcsi szabályokat fogalmaz saját maga számára: "Nem leszek makacs tanú, aki semmit sem mond. Kész vagyok elmondani olyan tényeket, amelyekről feltételezem, hogy a kihallgató amúgy is tudja. Kész vagyok elmondani olyan tényeket, amelyekről azt feltételezem, hogy a közlés a letartóztatottnak nem árt. (...) Tudom, hogy e szabályok nem a hősiesség magas posztulátumai. Nem vállalkoztam arra, hogy politikai hős legyek, aki vádbeszéddé változtatja a saját védelmét.. Sokkal szerényebb normát, az emberi tisztesség elemi követelményeit írtam elő magamnak..." Semmilyen hívásra nem tért vissza a pártba, nem vállalt szerepet Kádár gazdasági programjának létrehozásában. Ügyelt arra, hogy távol tartsa magát a politikától. .

Játszmák a rendszerrel

Mindenkit, aki 1956-ban a forradalom mellé állt, üldözöbe vettek. A *Túlzott központosítást* revizionista műnek bélyegezték és Kornait támadni kezdték. Akkor megdöbbenéssel fogadta a támadásokat, ma azt gondolja, bírálóinak igaza volt: a könyv a szocializmus alapjait vonta kétségbe. A könyv külföldi megjelentetéséhez az intézet igazgatójának engedélye kellett. Friss István igazgató, aki kezdetben lelkesedett a műért, de később kritikusan viszonyult hozzá, a következő az eredeti előszó kihagyásától tette függővé az engedélyt. Kornai szokásához híven kompromisszumot kötött: az előszóból kihagyta a legtámadhatóbb részt, írt egy külön előszót az angol kiadáshoz, amiben kifejtette, hogy "ez a könyv nem általában a szocialista tervgazdaságot mutatja be, hanem helyhez és időhöz kötött leírás, s a megjelenés óta van már némi elmozdulás a reformok felé. (...) Mindez engedmény volt, de utólag is úgy látom, érdemes volt ennyit megtenni a könyv külföldi megjelentetése kedvéért."

1957-ben letartóztatják Lipták Tamás matematikust, Kornai egyik legközelebbi munkatársát. Kornai, akit éppen menesztettek az Intézetből, újabb erkölcsi dilemmával találja szemben magát. Elkészült Liptákkal közös tanulmányuk kézírata, de a hatóság azt követelte, hogy ne

szerepeljen rajta a bebörtönzött szerzőtárs neve. Közös barátaikkal megtanácskozáskor a dolgot, Kornai hátrál egy lépést: belegyeznek, hogy a címlapon szerzőtársa neve helyett a következőket tüntessék fel: "a Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutatóintézetének közreműködésével." A mű 1959-ben megjelent.

Lipták szabadulása után közös elhatározással a következő függelemsértésre szánják rá magukat: hatósági jóváhagyás nélkül postán juttatják el művük angol változatát a tekintélyes *Econometrica* című tudományos folyóirathoz, ahol 1962-ben változtatás nélkül meg is jelenik. Ilyen volt Kornai stratégiája: egy lépés hátra (a magyar kiadásról lejegyzik Lipták nevét), egy lépés előre (a kézirat megjelenik), és egy újabb lépés előre (a kézirat Nyugatra juttatása) és a külföldi kiadás. Három évvel később újabb írásuk jelent meg az *Econometricában*: a *Kétszintű tervezés* című tanulmány "szinte egy csapásra ismertté tette nevünket a matematikai közgazdászszakmában szerte a világon. Sok százszor idézték, számos nyelvre lefordították, beépült a tananyagokba" — írja Kornai.

Akadályfutás

Kornaiból szaktekintély lesz, egyre inkább számolni kell vele. A következő években "A hiány" című művén dolgozik., amely a szakmai körökön kívül is elismerést váltott ki. Igyekezett kitágítani elemzése terét. A körülmények kedvezőnek tűntek. A hetvenes években a Kádár-rendszer felpuhulóban volt. Kicsit tágultak a szabadság határai. Három témát került. Nem akart nyíltan beszélni a Szovjetunióról és a keleti tömb gazdasági viszonyairól. Nem akart a kommunista párt gazdasági szerepéről beszélni. És nem akart beszélni arról sem, milyen változásokat vonna maga után az állami tulajdon privatizálása.

Vagyis Kornai nem akarta a rendszer alapjait támadni. Ha nem írhatta meg az igazat, akkor inkább hallgatott. Így működik az öncenzúra. A *hiány* így is megsemmisítő ítéletet mondott a központi tervgazdálkodáson alapuló gazdaságról. Miként lehet egy ilyen könyvet Magyarországon publikálni? A kiadó igazgatója hajlandónak mutatkozott megjelentetni, de felmerült a probléma, kik legyenek a könyv lektorai, hiszen minél ortodoxabb a véleményező, annál nagyobb akadályokat gördíthet a könyv útjába. A kiadó megegyezett Kornaival, hogy két lektor kérnek fel: a neves közgazdászt, Bródy Andrást, aki szigorúan tudományos véleményt fogalmaz majd, és a szintén jól ismert Faluvégi Lajost, a pártonkívüli pénzügyminisztert, aki a hatalom bizalmát élvezte. Bródy elismerőleg írta, hogy ahogy Adam Smith a kapitalizmust úgy mutatja be Kornai *A hiányban* a szocializmust.

Faluvégi Lajos miniszter számos elfoglaltsága miatt a lektori vélemény megfogalmazását beosztottjára, Deák Andreára bízta, aki viszont Kornaival volt barátságban. Kornai önéletrajzában megírja, hogy nem emlékezik már, melyikük ötlete volt, hogy ő maga írja meg a lektori jelentést művéről "mértéktartó hangnemben, elismerve (de nem túldicsérve) érdemeit, s egy szót sem szólva a könyvből levonható messzemenő tanulságokról." Faluvégi mit sem sejtve aláírta a jelentést. A kiadó és a cenzúra nem gördített akadályokat. "Amennyi öncsonkítást saját gondolataimon véghez kellett vinni, azt preventív módon, előzetesen magam hajtottam végre" – ismeri el Kornai. Az öncenzúra megalázó, ez az egyik oka, hogy a rendszerváltást nagy meglepéssel fogadta.

Nem akart a tudományos tevékenységen túl politikai szerepet vállalni, így a hetvenes évek végén visszautasította a neves intellektüel, ötvenhat hőse és mártírja Bibó István tiszteletére kiadott emlékkönyvben való szereplést.

Magatartását elsősorban a nyugati utazások, a publikáció és a világ tudományos élvonalába való bekapcsolódás lehetősége motiválta. "Csodálom és mélységesen tisztetem azokat, akik nyugodt munkalehetőségeiket, a szabadságukat, s ha kellett, az életüket kockáztatták a demokráciáért, az emberi jogokért vívott illegális küzdelmekkel" – írja. Kornai bizonyos dolgokra nyilvánosan csak célozhatott, de gondolatai sokkal szélesebb körben fejtették ki hatásukat. "Abban a nyugodt tudatban élek, hogy az ő írásaik és az én munkáim kölcsönösen erősítették egymás hatását".

Dióhéjban így lehet összefoglalni a magyar közgazdászok nesztorának válaszát fia kérdésére: "hogy lehetőél ennyire hülye."

Fordította Kertész Noémi